

Ο Αλκιβιάδης ανάμεσα σε δύο ιστορικούς (αντίστοιχο κεφάλαιο από το έργο της *Jacqueline de Romilly* «**ΑΛΚΙΒΙΑΔΗΣ**»)

Τα τελευταία γεγονότα που αναφέραμε εδώ αντιστοιχούν στις τελευταίες σελίδες του έργου του Θουκυδίδη. Το έργο έπρεπε να φτάσει ως το τέλος του πολέμου, το οποίο ο ιστορικός υπαινίσσεται πολλές φορές. Όλα όμως σταματούν απότομα το φθινόπωρο του 411.

Τότε ο Ξενοφών αναλαμβάνει τη συνέχεια στα Ελληνικά. Αν και ο Ξενοφών είχε θελήσει προφανώς να συνεχίσει το ημιτελές έργο, η αφήγησή του είναι πολύ διαφορετική. Καταγράφει ό,τι έχει σχέση με τον πόλεμο χωρίς ποτέ να ερευνά τα κίνητρα και τις εκτιμήσεις ούτε να προβάλλει ή να προτείνει πολιτικά διδάγματα. Αυτό δημιουργεί μία απόσταση από τις σύγχρονες αφηγήσεις, τις σχετικές με αυτήν την περίοδο.

Η αλλαγή όμως στο ύφος επισύρει την προσοχή σε ένα πρώτο γεγονός: ο Θουκυδίδης και ο Ξενοφών, όταν μιλούν για τον Αλκιβιάδη, αναφέρονται σε έναν άνδρα της εποχής τους, του πολιτικού και πνευματικού χώρου τους, για έναν άνδρα, τον οποίον ασφαλώς, είχαν προσεγγίσει προσωπικά.

Επανερχόμενοι στα προηγούμενα κεφάλαια, πρέπει να πούμε: το ζήτημα των σχέσεων μεταξύ Αλκιβιάδη και Θουκυδίδη έχει κρατήσει, δικαιολογημένα, την προσοχή και σχετίζεται άμεσα με τη δομή της αφήγησης του Θουκυδίδη.

Αν προσέξουμε μέχρι ποίου σημείου ο Θουκυδίδης δίνει πληροφορίες για όλες τις μυστικές μηχανορραφίες, που έπρεπε να είχαν μείνει απόρρητες, έχουμε την εντύπωση ότι υπήρξαν προσωπικές επαφές μεταξύ Αλκιβιάδη και Θουκυδίδη¹. Ή μάλλον, προσπαθήσαμε να διακρίνουμε στο Η βιβλίο χα εδάφια που αποκαλύπτουν την άμεση αυτή πληροφόρηση που προέρχεται από τον Αλκιβιάδη και εκείνα που φαίνονται να την αγνοούν: χαράξαμε έτσι μια ιστορία της σύνθεσης του βιβλίου, ανάλογα με το αν τα κεφάλαια ήταν προγενέστερα ή μεταγενέστερα από μια συνάντηση μεταξύ των δύο ανδρών, συνάντηση κατά την οποίαν ο Αλκιβιάδης είχε δώσει όλες τις πληροφορίες του.

Δεν θα παρασύρουμε τον αναγνώστη σε αυτές τις συζητήσεις. Μας φαίνεται αδύνατον, ακόμα και για μυστικές συναντήσεις, να πούμε ότι «μόνος» ο Αλκιβιάδης μπορούσε να έχει αποκαλύψει το περιεχόμενό τους. Υπήρχαν ήδη τότε, όπως θα υπάρχουν πάντοτε, διαρροές: φίλοι καλά πληροφορημένοι, φίλοι φίλων, φλυαρίες που αμφισβητούνται και ανασκευάζονται. Ο Θουκυδίδης είχε οπωσδήποτε - το εξηγεί αρκετά - πολλές διαφορετικές πηγές πληροφόρησης. Η ανασύνθεση του Η βιβλίου με βάση αυτές δεν είναι διόλου εύκολη. Το βιβλίο δεν τελειώνει και παρουσιάζει ατέλειες. Δεν περιέχει καμιά δημηγορία, όπως τα άλλα βιβλία. Αντίθετα βρίσκουμε ατέλειες στη σύνθεση, παλινδρομήσεις λίγο πολύ σαφώς διορθωμένες και κάποιες φορές ασάφειες. Είναι λάθος του; Είχε επιλέξει να αφηγηθεί έναν πόλεμο στην εξέλιξή του, χωρίς να ασχοληθεί με την εσωτερική ιστορία. Έχουμε λοιπόν μία φάση του πολέμου κατά την οποίαν οι επιχειρήσεις εκτυλίσσονται μακριά, η εσωτερική πολιτική κατευθύνει τα πάντα, και στη φάση αυτή πρέπει να υπολογίσουμε όχι μόνο τη Σπάρτη και την Αθήνα αλλά τον Τισσαφέρνη και τον Φαρνάβαζο, και τις δύο Αθήνες σε αντίθεση μεταξύ τους. Μία αφήγηση γραμμική θα ήταν αδύνατη για ένα πνεύμα που αντιλαμβανόταν τη λεπτή περιπλοκή των διαφορετικών αιτιών. Η δυσκολία της πληροφόρησης έπαιξε κάποιο ρόλο. Η

¹ Βλ. E. Delebecque, *Thucydide et Alcibiade*, Faculte d'Aix-en-Provence (Ophrys), 1965, σ. 245, και P. A. Brunt, «Thucydides and Alcibiades», *Revue des Etudes Grecques*, 65, 1952, 59-96.

πιθανότητα μιας παραμορφωμένης πληροφόρησης μπορεί να γίνη αισθητή και να εξηγήσει μερικές ιδιαιτερότητες του έργου. Μερικά εδάφια είναι δυνατόν να έχουν γραφτεί σύμφωνα με πιο συγκεκριμένες πληροφορίες. Μερικά ίσως βασίζονται σε πληροφορίες από τον ίδιο τον Αλκιβιάδη. Θα αντιληφθούμε όμως ότι υπάρχουν πολλά «ίσως» επειδή θελήσαμε να οδηγήσουμε τον αναγνώστη στην υποθετική ιδέα αυτών των σχέσεων, της συνάντησης των δύο ανδρών² και της αναδόμησης μιας εργασίας που βρίσκεται σε εξέλιξη.

Μπορούμε τουλάχιστον να υπενθυμίσουμε, πέρα από την πάντοτε ανοιχτή αυτή διαμάχη, δύο αναμφισβήτητα γεγονότα.

Κατ' αρχήν διαφωνούμε για την πληροφόρηση του Θουκυδίδη, αλλά, η υποθετική επίδραση των προσωπικών επαφών δεν είναι δυνατόν να καταλογιστεί στην κάποια συμπάθεια που εκδηλώνεται στην αφήγηση. Παντού ο Θουκυδίδης θαυμάζει τις πνευματικές ιδιότητες του Αλκιβιάδη και παντού σημειώνει ότι οι μηχανορραφίες του έχουν ουσιαστικό στόχο μόνο το προσωπικό του συμφέρον. Αυτή η υψηλή σαφήνεια και η αίσθηση των αποχρώσεων μας εμποδίζουν να θεωρήσουμε ότι εξαρτάται από πληροφοριοδότες προνομιακούς και προσανατολισμένους.

Εξάλλου, ο δισταγμός που μερικοί διαπιστώνουν στη λεπτομέρεια, και τον οποίον προσπαθήσαμε να εξηγήσουμε με τη φύση των γεγονότων, ίσως να σχετίζεται με την εξέλιξη της πολιτικής. Στην αθηναϊκή πολιτική, ο Αλκιβιάδης ανοίγει την εποχή όπου κυριαρχούν οι μηχανορραφίες, οι προδοσίες, οι μυστικές διαπραγματεύσεις και τα ψεύδη της προπαγάνδας. Δεν είναι ο μόνος που εφαρμόζει αυτά τα μέσα. Τα μέσα αυτά γενικεύονται. Και ο Θουκυδίδης το λέει. Είναι προφανές ότι, αν η πολιτική παίρνει αυτή τη στροφή, ο ιστορικός δεν μπορεί πια να ακολουθήσει: όλα θα εξαρτηθούν από την ποιότητα της πληροφόρησής του, από την ικανότητά του να ανακαλύψει τα ψεύδη και τα τεχνάσματα. Δεν θα μπορέσει πια να είναι ούτε τόσο σαφής ούτε τόσο σίγουρος. Δεν είναι λάθος του Θουκυδίδη. Θα μπορούσαμε να πούμε, πιο απλά, ότι είναι λάθος του Αλκιβιάδη.

Ο Ξενοφών, ασφαλώς, πλησίασε και αυτός τον Αλκιβιάδη. Ανήκε στην ομάδα των μαθητών του Σωκράτη και δεν τον ενδιέφερε η πολιτική. Δεν είχε επίσης την περιέργεια να μάθει το γιατί των γεγονότων: Με αυτόν θα έχουμε γεγονότα, καμιά φορά συγκεκριμένα και ξεκάθαρα, αλλά που διακόπτονται από σιωπή και, κατά κάποιον τρόπο, στεγνά. Με τον Θουκυδίδη έχουμε αναλύσεις τις οποίες μπορούμε κάποτε να κρίνουμε: με τον Ξενοφώντα, η ανάλυση, η ερμηνεία, οι αιτίες των γεγονότων αφήνονται στη φροντίδα του σύγχρονου αναγνώστη.

Επί πλέον, τα ίδια τα γεγονότα περιέχουν, το έχουμε πει, αποσιωπήσεις. Μία απλή λεπτομέρεια, για παράδειγμα: δεν υπάρχει στα Ελληνικά ούτε μία λέξη για το θάνατο του Αλκιβιάδη, ενώ παίζει τον πρώτο ρόλο στο βιβλίο Α και στην αρχή του Β και ενώ ο θάνατος αυτός υπήρξε δραματικός και συγχρόνως συνδέεται με την πολιτική πολλών υπευθύνων της εποχής.

Καθώς διαπιστώνουμε τις ανισότητες στην αφήγησή του, σκεφτόμαστε ότι οφείλονται στα στοιχεία που διέθετε. Υποθέσαμε μάλιστα ότι ο Ξενοφών ίσως είχε αποκτήσει σημειώσεις του Θουκυδίδη, οι οποίες ήταν ατελείς³. Εδώ όμως πρόκειται για καθαρή υπόθεση που δεν στηρίζεται πουθενά.

Γενικά, ο Ξενοφών δεν φαίνεται να ενδιαφέρεται να κρίνει αληθινά τον Αλκιβιάδη. Οι σχέσεις Αλκιβιάδη και Σωκράτη δεν κίνησαν το ενδιαφέρον του όπως του Πλάτωνα. Κάποτε έφτασε να παρουσιάσει τα γεγονότα με μια εκδοχή ευνοϊκή για τον Αλκιβιάδη⁴, αλλά δεν μιλάει ποτέ γι' αυτόν με θέρμη ούτε με ενδιαφέρον. Έφτασε να απορρίψει έναν άνδρα, ο οποίος, όσο σπουδαίος και αν ήταν, εκπροσωπούσε τον κακό μαθητή μαζί με τον ολιγαρχικό

² Τη συνάντηση αυτή τοποθετεί ο E. Delebecque το 406-405, προφανώς στη Θράκη. Ο Αλκιβιάδης θα ήταν στην αρχή αυτής της υπόθεσης: «ο ήρωας ξεκίνησε προς αναζήτηση και βρήκε τον συγγραφέα του» σ. 169.

³ E. Delebecque, *Vie de Xenophon*, σ. 44.

⁴ Βλ. για παράδειγμα, πιο κάτω, σ. 193.

Κριτία⁵. Η στάση αυτή δεν σημειώνεται ακόμα στα Ελληνικά όπως θα σημειωθεί αργότερα. Είναι όμως σαφές ότι μεταξύ του στρατιωτικού Ξενοφώντα, που ήταν ενάρετος στην ψυχή και του λαμπερού τυχοδιώκτη, που παρέμεινε πάντοτε ο Αλκιβιάδης, δεν ήταν δυνατόν να υπάρχει μεγάλη συμπάθεια.

Δεν μιλάμε για το γεγονός ότι ο Ξενοφών εξορίστηκε και έγινε δεκτός από τη Σπάρτη: όταν άρχισε να γράφει τα Ελληνικά δεν ήταν ακόμα εξόριστος. Η διαφορά όμως μεταξύ των δύο αυτών τρόπων, να είσαι εξόριστος και να είσαι φίλος της Σπάρτης, δείχνει την ανομοιότητα των χαρακτήρων.

Με τον Θουκυδίδη εκπλήσσομαι που ο ιστορικός ξέρει τόσα πολλά και με κόπο συγκροτούμαι να παραθέσω αναλύσεις πάντοτε προωθημένες και φωτεινές. Με τον Ξενοφώντα εκπλήσσομαι που λέει τόσα λίγα: η αφήγησή του μοιάζει με τοπίο, όπου μία ριπή από φάρο φωτίζει για μια στιγμή μια όψη, για να γυρίσει αλλού την άλλη στιγμή και να την αφήσει στο σκοτάδι. Θα πρέπει, λοιπόν, να συμπληρώσω πολύ συχνά από πηγές διαφορετικές και συχνά μεταγενέστερες.

Και τότε θα παρέμβη ιδιαίτερα ο Διόδωρος ο Σικελιώτης, ο οποίος δίνει λίγες αναλύσεις αλλά έχει διαβάσει πολύ και έχει συμβουλευτεί συγγραφείς, χαμένους σήμερα, όπως ο Έφορος. Στο τελευταίο αυτό μέρος του έργου, θα βρεθώ συχνά μπροστά σε διαφορετικές εκδοχές. Θα διστάσω στις λεπτομέρειες. Εκεί όπου περνά από τον Θουκυδίδη στον Ξενοφώντα, πρέπει να προχωρήσω, ακόμα και στη λεπτομέρεια των γεγονότων, με προφυλάξεις και, κάποτε, ψηλαφίζοντας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ο Αλκιβιάδης έφτασε ως την εποχή μας από το διπλό δρόμο της ιστορίας και των λογοτεχνικών κειμένων. Μέσα από αυτήν την πορεία, ευνοήθηκε από όλες τις αναφορές και στις δύο αυτές πηγές.

Συναντήσαμε, ως επίλογο στο θάνατό του, τις τιμές που απέδωσε στον τάφο του ο αυτοκράτορας Αδριανός: τίποτα το εκπληκτικό, γιατί ο Αδριανός ήταν φίλος των ελληνικών γραμμάτων. Πολύ περισσότερο, δεν εκπλήσσει ότι οι καλλιεργημένοι Λατίνοι γνώριζαν τον Αλκιβιάδη. Διάβαζαν τον Πλάτωνα και τους Έλληνες ιστορικούς και αργότερα τον Πλούταρχο. Ο Κικέρων αναφέρει με προθυμία τον ήρωά μας και, χωρίς να μιλήσουμε για τον Κορνήλιο Νέπο, τον οποίον αναφέραμε συχνά εδώ, συναντάμε τον Αλκιβιάδη σε όλους τους λογίους της αυτοκρατορικής εποχής: τους Βαλέριους-Μάξιμους, τους Φροντίνους και τους Ιουστίνους.

Αλλά μετά; Μετά πέφτει ο βαρύς μανδύας της σιωπής του Μεσαίωνα. Δεν ξαναμίλησαν για τον Αλκιβιάδη παρά μόνο όταν εμφανίστηκαν πάλι τα ελληνικά γράμματα.

Ακόμα και τον 15ο αιώνα, μία παράξενη μαρτυρία βοηθάει να υπολογίσουμε ως πιο σημείο αγνοούνται όλα αυτά τα γεγονότα και τα ονόματα. Πράγματι, ο Villon στη *Ballade des dames du temps jadis*, κατονομάζοντας διάσημες εταίρες αναμιγνύει και κάποια Αρχεπιάδα, για την οποία οι ειδικοί συμφωνούν ότι πρόκειται (*horresco referens!*) για ανάμνηση παραπονημένη, και ως προς το όνομα και ως προς το φύλο, ενός ονόματος που εμφανίζεται μεταξύ των διασήμων προσώπων του Πλούταρχου ή του Κορνήλιου Νέπου!⁶ Έχουν δίκιο οι ειδικοί; Είναι δυνατόν; Το γεγονός και μόνο ότι

⁵ Πιο κάτω, σ. 239-240.

⁶ Δεν είναι μία εκπληκτική για μας μεταμόρφωση όταν συναντάμε, ανάμεσα στους μάρτυρες της Λυόν, το 177, έναν Άγιο Αλκιβιάδη;

αποδέχονται μια τέτοια υπόθεση, είναι αρκετό για να δείξει πόσος δρόμος χρειαζόταν για να γίνει πάλι γνωστός ο Αλκιβιάδης.

Ο δρόμος αυτός διανύθηκε γρήγορα χάρη στην Αναγέννηση. Και έναν αιώνα αργότερα, ο Montaigne αναφέρει με λεπτομέρειες τον Αλκιβιάδη στα Δοκίμιά του, περίπου δεκαπέντε φορές. Γνωρίζει τα ανέκδοτα και τα σκάνδαλα που περιγράφει ο Πλάτων. Ενδιαφέρεται για το κάλλος του Αλκιβιάδη και την επιτειδευμένη προφορά του. Είναι εξοικειωμένος με το Συμπόσιο του Πλάτωνα και με άλλες πηγές σχετικές με τον Σωκράτη⁷. Γενικά, το πρόσωπο τον ελκύει και του ξυπνά τη συμπάθεια. Είμαστε μάλιστα κάπως έκπληκτοι όταν βλέπουμε ως που τον παρασύρει μερικές φορές αυτή η συμπάθεια: στο Δοκίμιο II, 36, όπου μνημονεύει τους μεγάλους άνδρες, φτάνει στο σημείο να γράψει: «Για έναν άνθρωπο που δεν υπήρξε άγιος - καθώς τον αποκαλούν - άνθρωπος του κόσμου, με τρόπους ευγενικούς και κοινούς, μετρημένης υπεροχής, η πλουσιότερη ζωή που ξέρω πως έζησε κανείς ανάμεσα στους ζωντανούς, όπως λέγεται, και που είναι υφασμένη από τα πλουσιότερα και τα πιο επιθυμητά χαρίσματα, είναι, αν λάβουμε όλα τα πράγματα υπόψη μας, η ζωή του Αλκιβιάδη κατά τη γνώμη μου»*. Πώς! Ο άνθρωπος που πρόδωσε την πατρίδα του, που επικηρύχτηκε δύο φορές και πέθανε δολοφονημένος χωρίς κανείς να του παρασταθεί; Ένα τέτοιο πιστοποιητικό είναι τόσο παραπλανητικό όσο και η παράξενη μεταμόρφωση που αποδίδεται από τους λογίους στον Villon με την Αρχεπιάδα του! Ο Montaigne παρασύρθηκε από την ακτινοβολία των κειμένων του Πλάτωνα; Γοητεύτηκε από μερικές περιγραφές του Πλούταρχου; Οπωσδήποτε, δεν έχει οδηγηθεί ούτε από βαθιά γνώση της ιστορίας, ούτε από τις αναλύσεις του Θουκυδίδη.

Η ίδια έκπληξη τον επόμενο αιώνα, όταν ο Αλκιβιάδης εμφανίζεται ως πρόσωπο της τραγωδίας του Campistron, το 1685. Το θεατρικό έργο έχει το όνομά του και σε αυτό βλέπουμε τον Αλκιβιάδη να πεθαίνει όχι μόνος σε μια κωμόπολη της Άνω Φρυγίας αλλά στην αυλή της Περσίας, με την παρουσία του Βασιλέα, του σατράπη και δύο γυναικών που είναι ερωτευμένες μαζί του. Όσο για τον ίδιο, είναι και αυτός ερωτευμένος. Στο τέλος του 17ου αιώνα, πώς θα γινόταν διαφορετικά; Αγαπάει κρυφά την κόρη του Βασιλέα. Επί πλέον, δεν έχει κανένα χαρακτηριστικό του προδότη: αρνείται να τεθεί επικεφαλής των περσικών δυνάμεων, από πίστη προς την Ελλάδα! Έχει, βέβαια, τη γοητεία και τη γενναιότητα που του αναγνωρίζουμε. Είναι εξόριστος. Αλλά αυτό είναι όλο. Τα υπόλοιπα προέρχονται από τη φαντασία του συγγραφέα που ενισχύεται από την ανάγνωση του Πλούταρχου και την ανάμνηση του Θεμιστοκλή.

Στο μεταξύ όμως, η ιστορία προόδευε. Τον επόμενο αιώνα, συγγραφείς όπως ο Mably, ο αβάς Barthelemy ή ο Rollin, αναφέρουν πρόθυμα τον Αλκιβιάδη στο πλαίσιο της ελληνικής ιστορίας. Μετά η πολυμαθία γίνεται συγκεκριμένη, οι πηγές ταξινομούνται, τα γεγονότα παίρνουν τη θέση τους. Αυτό δεν σημαίνει ότι τα γνωρίζουν όλοι. Αν συμβουλευτούμε διάφορες συλλογές ή τυχαίες μαρτυρίες, θα δούμε ότι δεν ξέρουν αρκετά καλά τον Αλκιβιάδη και τον καταδικάζουν βιαστικά. Δεν συγκρατούν από αυτόν παρά μόνο την ενοχή του στην υπόθεση των Ερμών, που βασίζεται σε μία παρανόηση, ή την ιστορία του σκύλου με την κομμένη ουρά, της οποίας αγνοούν συχνά το πραγματικό και τρομακτικό νόημα. Όταν κατέχουν περισσότερα ξέρουν ότι

⁷ Ένας ή δύο υπαιτιγμοί παραμένουν κάπως μυστηριώδεις και θα μπορούσαν να είναι λανθασμένοι.

* Montaigne, Δοκίμια, μεχ. Φ. Δρακονταειδής, Β, σ. 525, «Εστία». (Σ.μ.).

είναι ξεχωριστό άτομο, με μοίρα διαφορετική, που γνώρισε τα ύψη και τα βάθη, τις μεγάλες δόξες και τις μεγάλες συμφορές, χωρίς να μάθει κανείς καλά γιατί και πώς συνδέονται αυτές οι ακρότητες.

Οι συνδέσεις αυτές και οι αιτίες τους, αποκτούν ένα νόημα για μας σήμερα και αξίζουν να μελετηθούν. Σε αυτές θέλησα να επιμείνω και πάνω σε αυτές θα ήθελα να καταλήξω.

Είμαι ευαίσθητη, όπως όλος ο κόσμος, μπροστά στην εξαιρετική προσωπικότητα και στην εξαιρετική μοίρα του Αλκιβιάδη. Και ομολογώ πως δεν θα χαιρόμουν τόσο πολύ να γράψω αυτό το βιβλίο αν οι τρελές περιπέτειες αυτού του προσώπου, οι επιτυχίες, οι θρασύτητες και τα δραματικά περιστατικά της ζωής του, δεν με είχαν καταπλήξει κάθε φορά και δεν με είχαν συνεπάρει - ενώ γνώριζα πολύ καλά, εκ των προτέρων, και την πορεία και την έκβασή τους. Ένας σύγχρονος του Αλκιβιάδη έλεγε ότι η Ελλάδα δεν θα μπορούσε να αντέξει δύο Αλκιβιάδηδες⁸. Αλλά δεν θα μπορούσαν να υπάρξουν δύο Αλκιβιάδηδες: και στο καλό και στο κακό ήταν μοναδικός, όπως και η ζωή του.

Αλλά, πριν απ' όλα, είμαι αναγνώστρια του Θουκυδίδη και με κατέχει η δύναμη των αναλύσεών του. Γράφω, άλλωστε, αυτό το βιβλίο σε μια στιγμή που ζούμε σε μια δημοκρατία και που, υποχρεωμένοι να αντιμετωπίσουμε μέρα με την ημέρα αρκετές κρίσεις και προβλήματα, αισθανόμαστε την επείγουσα ανάγκη να τα κατανοήσουμε, ώστε να απαλαγούμε από αυτά, όσο το δυνατόν καλύτερα. Με τόσες μελέτες ως αποσκευή και μέσα σε μια τέτοια πνευματική ατμόσφαιρα, δεν μπορούσα να αρκεστώ στην αναπόληση αυτής της ξεχωριστής μοίρας, χωρίς να είμαι επίσης ευαίσθητη στους συσχετισμούς και στις σκέψεις που μας υποβάλλει αυτή η μοίρα.

Από την άποψη αυτή, είμαι ικανοποιημένη. Από σελίδα σε σελίδα, είχα την αίσθηση ότι κάθε λεπτομέρεια μου έκανε νόημα και μου μιλούσε, λίγο πολύ καθαρά, για την εποχή μας· από σελίδα σε σελίδα, με το φως των σκέψεων του Θουκυδίδη, νόμιζα ότι έβλεπα να ανοίγονται γενικές προοπτικές, που και αυτές μας αφορούν.

Σε άλλες εποχές, μάλιστα πρόσφατες, αυτούς τους συσχετισμούς και αυτές τις προοπτικές θα τις αποτιμούσα ασφαλώς, με μία σειρά διαφορετικής σπουδαιότητας.

Είμαι βέβαιη, για παράδειγμα, ότι, πριν από πενήντα χρόνια τότε που έγραφα μια διατριβή με τίτλο Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός και όταν εμαίνετο ο πόλεμος κατά του Χίτλερ σε όλη την Ευρώπη και πέρα από αυτήν, εκείνο που με εντυπωσίαζε περισσότερο από τη ζωή του Αλκιβιάδη ήταν ο τρόπος με τον οποίον ταυτιζόταν με τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό και, χάρη στον Θουκυδίδη, με τον ιμπεριαλισμό γενικότερα. Με εντυπωσίαζε η επιθυμία του, να επέμβει ακόμη και στην Πελοπόννησο, στη συνέχεια το θράσος του για την εκστρατεία στη Σικελία και για το μεγάλο σχέδιο, που κρύβεται στην πρώτη επιθυμία κατάκτησης. Θαύμαζα τον τρόπο με τον οποίον ελευθερώνονται σε αυτόν οι δυνάμεις που ωθούν τον ισχυρό σε νέες πάντοτε κατακτήσεις, γιατί έχει να αντιμετωπίσει όλο και περισσότερους εχθρούς.

Εκτιμούσα το παράδειγμα αυτής της εκστρατείας, που είναι η αρχή της τελικής καταστροφής, γιατί τελικά όλοι ενώνονται εναντίον του κατακτητή. Θα ήμουν, συνεπώς, ευαίσθητη με τον τρόπο που ο Θουκυδίδης σημειώνει τις διαφορές ανάμεσα στον ιμπεριαλισμό του Αλκιβιάδη και στον μετριοπαθέστερο και συνετό που ενσάρκωνε ο Περικλής. Θα υπογράμμιζα τον τρόπο με τον οποίον σχηματίστηκε σε λίγο,

⁸ Πλούταρχος, 16, 8.

όπως οι αναλύσεις του Θουκυδίδη αφήνουν να διαφαίνεται, η ένωση εναντίον της Αθήνας, αρχικά στη Σικελία, μετά στην Ιωνία και, στη συνέχεια, σε όλο τον ελληνικό κόσμο. Και θα έμενα κατάπληκτη βλέποντας, στο πέρασμα του χρόνου, τους χιτλερικούς κατακτητές να ξαναρχίζουν τις ίδιες υπερβάσεις και να καταλήγουν στην ίδια καταστροφή.

Φυσικά, δεν υπάρχει καμιά σχέση μεταξύ Αλκιβιάδη και Χίτλερ. Αλλά το μάθημα που οι ίδιοι οι Έλληνες διάβαζαν στην ιστορία του Αλκιβιάδη θα είχε δώσει το νόημά του σε μια εμπειρία εντελώς διαφορετική.

Γενικότερα, θα είχα αναγνωρίσει σε αυτά τα γεγονότα τη συνταύτιση της ύβρεως με τη νέμεση. Και θα είχα χαρεί ιδιαίτερα αν έβλεπα να γεννιέται, με αφορμή τον ιμπεριαλισμό και τον Αλκιβιάδη, η ιδέα της σημασίας που έχει η κοινή γνώμη.

Η ιδέα αυτή προκύπτει σαν αρνητικό φωτογραφίας από το έργο του Θουκυδίδη. Μερικοί από τους ρήτορες του τολμούν να πουν στους Αθηναίους «Δεν θα αποξενωθείτε από τις καλές διαθέσεις των πόλεων, συμπεριφερόμενοι με αυτόν τον τρόπο;» Μερικοί άλλοι επισημαίνουν ότι θα έπρεπε να στηριχτούν σε ό,τι απέμεινε από αυτές τις καλές διαθέσεις. Η ελληνική λέξη είναι *εύνοια*. Και ο Ισοκράτης, στις αρχές του επόμενου αιώνα, οικοδομεί ολόκληρη θεωρία περί *έννοιας*, ότι πρέπει να ξέρεις να συμβιβάζεσαι στην εξωτερική πολιτική, στην εσωτερική πολιτική ή στην επιρροή του ρήτορα⁹.

Ο Αλκιβιάδης, με την ιμπεριαλιστική πολιτική του, συνέβαλε να χαθεί για τους Αθηναίους αυτό το πλεονέκτημα και η συμπεριφορά των πόλεων της Σικελίας το απέδειξε. Αλλά ταυτόχρονα, με τις θρασύτητες και τις προκλήσεις του, αποξενώθηκε ο ίδιος από την υποστήριξη μιας ολόκληρης μερίδας της πολιτείας, έκανε εχθρούς και αυτοί οι εχθροί τον κατέστρεψαν.

Ο Θουκυδίδης το είπε καθαρά: ακόμα και οι απρέπειες της ιδιωτικής του ζωής είχαν αντίκτυπο στην πολιτική δράση του: «ο καθένας τον μισούσε για την ιδιωτική του ζωή και έτσι δεν άργησαν να οδηγήσουν την πολιτεία στην καταστροφή, γιατί εμπιστεύτηκαν σε άλλους την εξουσία» (ΣΤ, 15).

Ο Αλκιβιάδης, που ήξερε τόσο καλά να γοητεύει όταν το ήθελε, δεν κατόρθωσε στην αρχή να κερδίσει την εμπιστοσύνη εκείνων από τους οποίους θα εξαρτηθεί τελικά η τύχη του. Έτσι, κατά τον Ισοκράτη, μπορεί να επιβεβαιωθεί ότι η ηθική είναι επωφελής.

Σήμερα, πάντοτε στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, θα είμαστε πιο ευαίσθητοι στο δράμα των διενέξεων μεταξύ ελληνικών πόλεων, τις οποίες έλεγχε σκληρά ο χρυσός των πλουσίων ασιατικών χωρών.

Και εδώ επίσης, η εμπειρία υπήρξε σκληρή για τους Έλληνες. Αλλά, όπως συμβαίνει συχνά σε αυτούς, η εμπειρία έγινε σε λίγο γόνιμη. Γιατί κατάλαβαν την παραφροσύνη αυτών των συγκρούσεων που έφερναν αντιμέτωπες πόλεις με τόσο συγγενικό πολιτισμό. Ο Αλκιβιάδης είχε αναμιχθεί σε αυτές τις διενέξεις, τις είχε ενθαρρύνει μέχρι παροξυσμού, και σε αυτές όφειλε έμμεσα το χαμό του. Αλλά ήδη, στη ζωή του, συναντάμε αντιδράσεις των Ελλήνων εναντίον των συμφωνιών με τους βαρβάρους. Λίγα χρόνια αργότερα, στις αρχές ακριβώς του 4ου αιώνα, θα υψωθούν φωνές που θα απαιτήσουν την ένωση και θα συγκροτήσουν ένα συνασπισμό Ελλήνων που θα ενα-

⁹ Βλέπε το άρθρο μας *Eunoia in Isocrates, or the political importance of creating good-will*, J.H.S.78 (1958), a. 92-101.

ντιωθεί σε αυτούς τους πανίσχυρους βαρβάρους: ο Γοργίας, ο Λυσίας, ο Ισοκράτης, υποστηρίζουν και μάχονται γι' αυτό το πρόγραμμα. Σχηματίζονται ομοσπονδίες και συνομοσπονδίες. - Εμείς που δημιουργούμε την Ευρώπη, δεν αναγνωρίζουμε, σε αυτό το σκάνδαλο των τελευταίων χρόνων του Αλκιβιάδη και στις σκευωρίες του κοντά στους σατράπες, την προτροπή να αντιδράσουμε και να πράξουμε καλύτερα;

Το μάθημα που προκύπτει είναι ότι δεν πρέπει να ενεργούμε ούτε σαν τον ιμπεριαλιστή Αλκιβιάδη των πρώτων χρόνων ούτε σαν τον επαίτη στις αυλές των βαρβάρων, που παίζει άλλοτε το χαρτί της μιας ελληνικής πόλης και άλλοτε της αντίπαλης. Οι πράξεις του Αλκιβιάδη μαρτυρούν μια συνείδηση που ισχύει ακόμα και σήμερα.

Αυτός όμως ο συσχετισμός με τη δημιουργία της Ευρώπης είναι, σχετικά με τον Αλκιβιάδη, έμμεσος και επιπρόσθετος: όταν σκύβουμε πάνω στη ζωή του, εκείνο που σήμερα μας εντυπωσιάζει και μας συγκινεί είναι η κρίση της δημοκρατίας. Αυτή τη φορά, οι συσχετισμοί είναι ολοφάνεροι και μας καταπλήσσουν κάθε στιγμή.

Κατ' αρχήν, η αντιπαλότητα μεταξύ των πολιτικών ανδρών καταλήγει να παραλύσει το Κράτος. Ο Νικίας είναι εναντίον του Αλκιβιάδη - ενώ δεν διαφέρουν διόλου, παρά μόνο στην εξωτερική πολιτική. Ο λαός εμπιστεύεται τον έναν, ύστερα τον άλλον, ανάλογα με την περίπτωση. Η πρώτη συνέπεια είναι ότι καταστρέφεται το αποτέλεσμα κάθε προσπάθειας. Η δεύτερη ότι μεταχειρίζονται πιέσεις, δολιότητες και ανέντιμα χτυπήματα. Ακόμα και ο εξοστρακισμός που επινοήθηκε, για να αποφεύγονται τέτοια ενδεχόμενα, ως ένα σημείο τουλάχιστον, μεταστρέφεται με ελιγμούς και με συμμαχίες της μιας μέρας. Η φιλοδοξία, όταν θέλει να δράσει, ξεπερνάει όλα τα εμπόδια και δεν ενδιαφέρεται για τα μέσα.

Γιατί, πραγματικά, πρόκειται για την προσωπική φιλοδοξία, τον ατομισμό, το πάθος για την εξουσία. Οι Αθηναίοι δισπιστούσαν προς τον Αλκιβιάδη, με την υποψία ότι επιθυμούσε την τυραννία. Αλλά η φιλοδοξία, το ξέρει ο καθένας, είναι δυνατόν να εμφανιστεί και μέσα στους δημοκρατικούς θεσμούς και να προξενήσει τόσο κακό όσο και η τυραννία.

Γιατί οι ατομικές φιλοδοξίες οδηγούν όχι μόνο στη δημαγωγία, αλλά, όταν φτάνουν στα άκρα, σε προκλήσεις και σε ολέθριες πράξεις.

Έτσι φτάνουμε στις «υποθέσεις», που ανθούν ακόμα και στην εποχή μας.

Γύρω από τον Αλκιβιάδη, οι «υποθέσεις» είναι κάθε είδους.

Η επιθυμία της επίδειξης, που συνδέεται στενά με την επιθυμία της εξουσίας, τον οδηγεί να ξοδεύει χρήματα για αθλητικές δόξες που πραγματικά τραβούν τα Βλέμματα όλων. Οι αγορές όμως, που έγιναν με την ευκαιρία αυτή, ήταν οικονομικά ύποπτες και προκάλεσαν δίκες που κράτησαν χρόνια. Είναι πράγματα που συμβαίνουν όταν η φιλοδοξία που συνδέεται με το θράσος αγνοεί τα όρια και τους ηθικούς φραγμούς. Αλλά, αυτά τα πράγματα μαρτυρούν επίσης ότι η δημοκρατία δεν βρίσκεται σε καλή κατάσταση.

Και μερικές φορές, με την ευκαιρία κάποιου σκανδάλου, οι «υποθέσεις» πληθαίνουν. Ακολουθούν κατηγορίες, καταγγελίες, συλλήψεις. Οι σταδιοδρομίες συντρίβονται από ένα κύμα πανικού. Ο Αλκιβιάδης ήταν το θύμα. Ο άνθρωπος αυτός στον οποίο μπορούσαν να αποδώσουν τόσες μομφές, καταστράφηκε πιθανότατα από κατηγορίες από τις οποίες θα μπορούσε να δικαιωθεί.

Τα πάθη είναι ακόμα πιό έντονα όταν, σε μία δημοκρατία, κυριαρχεί εύκολα ένα πνεύμα υποψίας: «Αποβλέπει στην τυραννία», λένε οι εχθροί του Αλκιβιάδη, όπως σήμερα λέμε «αυτό είναι φασισμός».

Και στις δύο περιπτώσεις μιλάνε για συνωμοσία κατά του Κράτους. Ο φόβος, τότε, μεταβάλλει τον ανταγωνισμό σε δράμα.

Από τότε, η δικαιοσύνη και η πολιτική συγχέονται. Στην Αθήνα, η πρόσμιξη ήταν μόνιμη και σταθερή: ο ίδιος λαός ψήφιζε στη Συνέλευση και στα δικαστήρια. Μερικές φορές μάλιστα, η Συνέλευση είχε εξουσίες δικαστηρίου. Αντίθετα σε μας, η δικαιοσύνη είναι ένας ιδιαίτερος τομέας και όλοι επαναλαμβάνουν ότι πρέπει, με κάθε θυσία, να παραμείνει έτσι. Αλλά ο Τύπος είναι ο σύνδεσμος μεταξύ αυτής και των τάσεων της κοινής γνώμης. Δεν θα τονίζαμε τόσες φορές ότι η δικαιοσύνη πρέπει να παραμένει χωριστά, αν δεν είχαμε την αίσθηση ότι, στην πράξη, συμβαίνουν συχνά οδυνηρές παρεμβάσεις. Από τους ανθρώπους που κρίνονται σήμερα, πόσοι πρέπει να αισθάνονται παγιδευμένοι όπως ο Αλκιβιάδης;

Βέβαια, δεν πρέπει αναγκαστικά να βρίσκουμε ομοιότητες. Οι δύο εποχές που παραβάλλω δεν έχουν καθόλου το προνόμιο των «υποθέσεων». Η Ρώμη του Κικέρωνα είναι πλούσια σε δίκες που αποφαινούνται για καταχρήσεις και κακοήθειες χωρίς όρια.

Στη σημερινή Ευρώπη, η χώρα μας δεν έχει βέβαια το προνόμιο των «υποθέσεων».

Και όμως, πώς να μην αισθανθούμε κάποια έκπληξη μπροστά σε όσα συναντάμε; Και πώς να μην αναρωτηθούμε;

Για παράδειγμα, είτε πρόκειται για την Ελλάδα εκείνης της εποχής είτε για τη σημερινή Γαλλία, μένει πάντα η εντύπωση ότι έχουμε ένα φαινόμενο που όλο επιδεινώνεται. Ο Θουκυδίδης λέει ότι αυτές οι αντίπαλες φιλοδοξίες εμφανίστηκαν μετά τον Περικλή και εξηγεί ότι αυτό συνέβαινε επειδή κανένας από τους ηγέτες του λαού δεν επιβαλλόταν μόνο με τη δική του ανωτερότητα. Ισχύει ο ίδιος λόγος για τους σημερινούς καιρούς; Στη Γαλλία, αν και υπήρξαν, στο παρελθόν της δημοκρατίας, τεράστια σκάνδαλα που έστειλαν ανθρώπους στο θάνατο, δύσκολα βρίσκουμε περιόδους κατά τις οποίες άνθισε σε τέτοιο σημείο, όσο σήμερα, η συνήθεια να διώκονται για καταχρήσεις και να φυλακίζονται πολιτικοί άνδρες. Μήπως επειδή, όπως στην Αθήνα, η διαμάχη μεταξύ των πολιτικών δεν αφήνει σε κανέναν την πλήρη νίκη; Η εξήγηση δεν φαίνεται να αρμόζει, τουλάχιστον με άμεσο τρόπο. Αλλά η διαμάχη μεταξύ των κομμάτων ή μεταξύ των ανθρώπων, επίσημα παραδεκτή, στοιχίζει χρήματα και προκαλεί απερισκεψίες. Μήπως η ίδια βασική αρχή δεν έχει μεταφερθεί σε όρους ομίλων και οικονομίας;

Μήπως όλα αυτά αποτελούν δεινά συνυφασμένα με τη δημοκρατία; Το παράδειγμα της Αθήνας βεβαιώνει το αντίθετο: η Αθήνα, ως έσχατο μέσον, απαρνήθηκε, το 411, τη δημοκρατία, χωρίς να αλλάξουν διόλου τα πάθη των ανθρώπων ούτε τα αισθήματα των πόλεων. Η τουλάχιστον, αν υφίσταται κίνδυνος που συνδέεται με τον δημοκρατικό ανταγωνισμό, το κακό συνδέεται μόνο με την ποιότητα των ανθρώπων, με τη δύναμη των ηθικών αρχών και με την πολιτειακή συνείδηση.

Είναι γνωστό ότι η Αθήνα, που μπήκε με εμπιστοσύνη στον πόλεμο, εξάντλησε σε αυτόν τις δυνάμεις και την πίστη της. Είναι γνωστό ότι οι σοφιστές είχαν ενθαρρύνει τον ρεαλισμό και τον σκεπτικισμό των νέων και ότι η ηθική είχε υπονομευθεί από τον πόλεμο. Ο Θουκυδίδης ανέλυσε τα ηθικά αποτελέσματα του πολέμου και του εμ-

φυλίου πολέμου. - Είναι διαφορετικά σε μας; Δεν μιλάμε πάλι σήμερα, όπως τότε, για κρίση των αξιών; Η δημοκρατία δεν μπορεί να συμβιβαστεί με αξίες σε κατάπτωση. Και γι' αυτό, η ποιότητα της παιδείας, με την οποίαν διαμορφώνονται οι άνθρωποι του μέλλοντος, έπρεπε να είναι η πρώτη φροντίδα των πολιτικών που αγαπούν τη δημοκρατία - πράγμα που, όπως φαίνεται, δεν συμβαίνει.

Η εμπειρία της Αθήνας έχει, άλλωστε, κάτι το ενθαρρυντικό, γιατί μία ανόρθωση είναι πάντα πιθανή. Συνέβη στην Αθήνα μετά την ήττα και την κατοχή, όταν οι Αθηναίοι, αφού έδωξαν το καθεστώς των Τριάκοντα, πήραν ως πρώτη μεγάλη απόφαση της δημοκρατίας που αποκαταστάθηκε να σταματήσουν οριστικά όλες τις διενέξεις και ποτέ πιά «να μην γυρίσουν στο περελθόν». Και για μας επίσης, η ήττα και η κατοχή υπήρξε η ευκαιρία μιας παρόμοιας ανόρθωσης, γύρω από τις αξίες που ξαναβρήκαμε, η οποία έφτασε ως τον ηρωισμό. Ίσως να υπάρξουν και άλλες - και, αν είμαστε διορατικοί, ίσως να μην χρειαστούν τόσο βαριές απειλές.

Οι σκέψεις όμως αυτές μας παρασύρουν μακριά από τον Αλκιβιάδη. Ξεπερνούν ακόμα και την εμπειρία που προκύπτει από τη ζωή του: η συμφιλίωση των κομμάτων, όπως και η προσδοκία για την ένωση των πόλεων, εμφανίστηκαν μόνο από αντίδραση, μετά από αυτόν και χωρίς αυτόν. Εκείνος πέρασε χρόνια κρίσης ρίχνοντας στη μάχη τα πιο γοητευτικά χαρίσματα, αλλά γρήγορα νικήθηκε από τις σκευωρίες, τις διενέξεις, τις επαναστάσεις. Συνέβαλε σε αυτές με ελαφρότητα και τόλμη, με ασυνειδησία και φαντασία. Υπήρξε όμως και το θύμα τους. Θα μπορούσε να κάνει μεγάλο καλό στην Αθήνα και στην Ελλάδα. Η ζωή του όμως μας αποκαλύπτει πως τελικά της έκανε τόσο κακό - χωρίς να μιλήσουμε για το κακό που έκανε στον ίδιο τον εαυτό του. Ο Θαυμάσιος αυτός άνδρας προσφέρει κάθε στιγμή ένα παράδειγμα προς μελέτη - και προς αποφυγή.

Μήπως, τελικά, πρότεινα το παράδειγμα ενός Έλληνα ιστορικού με την εκθαμβωτική ευκρίνεια, αλλά ταυτόχρονα και ενός Έλληνα ήρωα που μας δίνει μόνο αρνητικά μαθήματα; Αυτό θα σήμαινε ότι ξεχάσαμε τις λαμπρές εικόνες που έχουμε από αυτόν. Αυτό θα σήμαινε ότι ξεχάσαμε το κάλλος αλλά και την ευστροφία, τον άνετο λόγο, το θάρρος μπροστά στον κίνδυνο και στην αντιξοότητα. Τα προσόντα και τα χαρίσματα ξαναπαίρνουν την πρώτη θέση, μόλις πάψουμε να τα παραβάλουμε με την πολιτική του. Ο Αλκιβιάδης είναι όπως εκείνοι οι ήρωες της ελληνικής τραγωδίας: ακτινοβολούν πάνω από τον μέσο όρο των ανθρώπων, αλλά με το πρώτο λάθος τους γκρεμίζονται. Είναι λίγο ένας Αγαμέμνων που πρόσφερε την κόρη του για θυσία, ένας Αίας που τόλμησε μια μέρα να προσβάλει την Αθηνά, ένας Ετεοκλής, που δεν μπόρεσε να απαλλαγεί από την πατρική κατάρα, ένας Ηρακλής που ερωτεύτηκε παράφορα μια νεαρή αιχμάλωτη... Έχει την ίδια λάμψη με αυτούς και τελειώνει το ίδιο άσχημα.

Ας μην πέφτουμε σε πλάνη: είναι γεγονός ότι ήρωες αξιοθαύμαστοι θανατώνονται για ένα λάθος ή για μια απρονοησία και προσφέρουν την εξαιρετικά τραγική αντίθεση, ανάμεσα στη δόξα και στην καταστροφή, που είναι το χαρακτηριστικό του Αλκιβιάδη αλλά και της τραγωδίας. Δεν πρόκειται για ιδιαίτερη ομοιότητα με έναν από αυτούς. Και όμως κάποιοι παραλληλισμοί αναφέρθηκαν στη διαδρομή αυτού του βιβλίου. Ο φιλόδοξος Αλκιβιάδης αναγνωρίζεται από μερικούς με τα χαρακτηριστικά του Ετεοκλή, του ήρωα του Ευριπίδη, που υμνεί την αγάπη για την εξουσία. Διωγμένος από τους δικούς του αλλά ίσως απαραίτητος για τις μελλοντικές επιτυχίες, παρομοιάζεται με τον Φιλοκτήτη, τον ήρωα του Σοφοκλή, από τον οποίον εξαρτάται η κα-

τάληψη της Τροίας. Οι παρομοιώσεις αυτές των καταστάσεων δεν είναι εδώ ο στόχος μας - παρ' όλο που η λάμψη του προσώπου κάνει εύκολες τέτοιες ταυτίσεις.

Υπάρχει μια αδιάψευστη τραγική πορεία στη ζωή του.

Ίσως να πιάστηκε ο ίδιος στην αρπάγη, που δεν είναι της μοίρας αλλά της πολιτικής μοίρας. Η παγίδα που αναφέραμε τον εγκλώβισε, όπως εγκλώβιζαν τους τραγικούς ήρωες οι παγίδες που έστηναν οι θεοί.

Αντιστάθηκε με επιμονή σε όλα. Χωρίς να αποθαρρύνεται ποτέ, αυτός που πολεμούσε με τόση ανδρεία στις μάχες, αυτός στον οποίον ο Σωκράτης παραχώρησε τη διάκριση των γενναίων, δεν έδειξε λιγότερο θάρρος στην προσπάθεια να γλιτώσει από την καταστροφή. Αντιμετώπισε τα πάντα με διαύγεια και πείσμα, με χάρη και τόλμη. Η εικόνα που μας αφήνει ο θάνατός του αποδίδει σωστά αυτό το χάρισμα. Όπως οι ομηρικοί ήρωες, που, ενώ ήξεραν πως είναι χαμένοι, κραύγαζαν «Δεν με νοιάζει! Θα πολεμήσω», έτσι και αυτός αγωνίστηκε μόνος. Και αυτό, πάντως, είναι ένα μάθημα θετικό.

Σε μία έκδοση του Θουκυδίδη, βρέθηκα κάπως σε αμηχανία βλέποντας ότι ο εκδότης είχε βάλει στο εξώφυλλο την εικόνα του Λεωνίδα, γυμνού με το σπαθί στο χέρι. Ο Λεωνίδας ήταν ο Σπαρτιάτης ήρωας των Μηδικών πολέμων, στην αυγή του 5ου αιώνα. Ήταν επίσης ένας μυθικός ήρωας που πολεμούσε σε έναν αγώνα πολύ διαφορετικό από τους στρατηγικούς χειρισμούς που περιγράφει ο Θουκυδίδης στο τέλος του ίδιου αιώνα. Και σήμερα φαντάζομαι τον Αλκιβιάδη να βγαίνει από το φλεγόμενο σπίτι του σαν εκείνον τον Λεωνίδα! Με την Ελλάδα πρέπει να περιμένουμε κάτι τέτοιο. Ακόμα και όταν πρόκειται για σκοτεινές εποχές και γεγονότα που, αναλυόμενα από τους αυστηρότερους κριτές, προσεγγίζουν τα χειρίστα που έχει η σύγχρονη εμπειρία μας, πρέπει να περιμένουμε ότι θα δούμε το ηρωικό φως, που μεταμορφώνει τον άνθρωπο, και τον αποσπά από αυτόν τον θλιβερό περίγυρο, για να τον ανυψώσει πέρα από το χρόνο, σε έναν κόσμο ομορφιάς, όπου μπορούμε να ατενίσουμε με υπερηφάνεια τον άνθρωπο.